

ГРИГОР ПЪРЛИЧЕВ И ГРЪЦКАТА ПОЛИТИЧЕСКА И КУЛТУРНА ИСТОРИЯ

КИРИЛ ТОПАЛОВ

Сред ръкописите в Пърличевия архив, намиращ се сега в Югославия, има редица статии и бележки (писани на гръцки най-вероятно в периода между 60-те и първата половина на 70-те години), в които се разглеждат критически някои проблеми, свързани с древногръцката история, философия и литература.¹ Пърличев пише тези статии и бележки в периода на най-активната си борба срещу влиянието на гърцизма в Македония и това обяснява прекалените понякога критични увлечения, иронията и сарказма, пристрастността и крайността на някои преценки. В работата на учения-елинист се е намесвал и публицистът, апостолът на възбуждащата се българщина в онази част на родината. Независимо от неприемливите крайности (обясними и с особено живия, нервен темперамент на поета) тези негови трудове разкриват една твърде важна страна на облика му на книжовник; те доказват това, което досега се знаеше само косвено — че в негово лице нашето Възраждане има може би най-ерудирания познавач на гръцката античност и на гръцката история в цялата им пълнота. Съвсем по възрожденски Пърличев поставя на научните си занимания и чисто утилитарни задачи. Виждайки, че авторитетът на гръцката античност е един от най-силните му противници в започнатата борба за национално съвестяване, той се заема с нелеката задача да разклати неговите основи. Така става типичен изразител на една характерна за Възраждането ни тенденция: най-добрите ни елинисти да се превръщат в най-активни изразители на всенародната съпротива срещу опитите на фенерската патриаршия за национално обезличаване на българския народ. И ако понякога в увлечението си достига до погрешни тези, причината за това трябва да търсим не в някакъв активен антигърцизъм, а в силата на неговия патриотизъм, в условията, при които протича неговата борба. Борба, в която той е безспорният авторитет в югозападните краища: с ерудицията си по въпросите на гръцката и европейската култура и история, с владееенето на езици, със славата си на увенчан поет, с активна си на организатор на просветата като продължител

¹ Важни и единствени засега публикации по този въпрос направи К. К я м и л о в: Григор Пърличев като критик на гръцката история. — *Современност*, г. V, бр. 10—11, 1955, с. 900—912; Г. С. Пърличев за културата на Елада. — *Современност*, г. VI, 1956, бр. 1—2. Авторът на публикациите смята, че повечето от тези Пърличевии статии и бележки и особено написаните на гръцки са от периода между 60-те и първата половина на 70-те години на XIX в., от по-късно време са вероятно ръкописите на български език. Според С. Кямилев в архива на писателя се намират и опити за психологически и социологически изследвания (с оглед главно на психологията на някои балкански народи), както и неизвестни досега проповеди, „в които Пърличев прави разрез на времето и хората и в които се отразява органическата връзка на поета и учителя с народа“ (Григор Пърличев като критик на гръцката история. . . , с. 900). Тези материали все още не са публикувани.

на Д. Миладиновото дело, с апостолското си самоотречение, с темперамента си на истински борец и въобще с рядкото съчетание на качества на призван народен водач.

Едни от главните обекти на неговата критика са гръцката култура и история, чието разглеждане започва от епохата на Омир и достига до 60-те г. на XIX в. Пърличев обръща внимание на някои не съвсем точни извори, върху които се облягат историците, като едновременно предупрежда съвременниците си гърци да не се осланят на несигурни доказателства за някогашното им военно могъщество и отправя остри стрели срещу някои представители на европейската историческа наука, които според него необосновано преувеличават гръцкия влог в световната култура. Обявява за недействителни много от сведенията за героичните подвизи на древните елини. Сам публицистично-пристрастен в редица от оценките и становищата си, той упреква гръцките историци в пристрастност, в „неприродна любов към родината“, отразяваща се неблагоприятно на възпитанието на подрастващите, нарича ги „романтизатори на историята, които усливат народа“, „лъжовни наследници на славните традиции“.² Разбира се, градивния смисъл на усилията на автора на тия бележки трябва да търсим не в увлеченията, а във верни, принципни разсъждения, като следното: „Да обичаш родината си е природно и необходимо, но това не означава, че трябва да мразиш родината на другите народи. Ако се гордееш със своята история, тази гордост не ти дава право да оспорваш същото на другите народи. Всяко подценяване или отричане на заслугите на другите народи води към шовинизъм. Старата максима „Всичко, което не е гръцко, е варварско“ не е нито научна, нито хуманна. В подкрепа на тази е и друга негова мисъл: „Омаловажаването на останалите народи и на тяхната култура може да бъде плод само на една безсмислена гордост.“ Обръщайки внимание на факта, че някои съвременни изследователи представят гръцката култура като единствена, той препоръчва на „всички честни хора“ да се запознаят и с други древни култури — санскритската, вавилонската, финикийската, египетската. Така ще може да се получи представа, твърди той, за движението на цивилизацията, за връзките между отделните ѝ звена, така най-добре ще може да се види и мястото на самата гръцка култура в общия процес на развитие на човешката цивилизация.

Очевидно с немалкото огорчения, които е получил от сънародниците си гъркомани, от фанариотите или от някои гърци, както и с темперамента му ще трябва да обясним някои крайности на мнението му за връзката между древните елини и съвременните му гърци. „Основателно или неоснователно — пише той, — разумно или неразумно, все пак уважението към древните елини си остана и до ден днешен здраво и непоклатимо. Но какво общо имат днешните гърци, потомци на древните елини (ако можем да ги наречем така), които се хвалят със своето потекло, с древните гърци, които не слизат от устата им? Кои са техните добродетели? Кои са разликите им? Днешните гърци, както сочат историците и всички ония, които по-дълбоко са ги изучили, са мързеливи, неверни („Graeca fidesnula fides“), безбожни, повърхностни, завистливи, роби на интереса, лъжливи и според това шарлатани и измамници („Graecia mandex“), подли до безумност и лакоми за първенство, дръзки, но страхливи, горделиви до арогантност към слабите, покорни до сервилност пред пръчката, дръзки към добрия Отон, а страхливи и пълзящи пред камшика на европейците. Неясно е също защо гръцката

² Цитатите даваме по публикацията на К. Кямилев, като нормализираме езика според правилата на българския книжовен език. За съжаление преводите (в които участва и К. Пенушлийски) не са направени успешно, в някои пасажии се губи логическата нишка. Сложният катаревусен синтаксис на Пърличевия гръцки език изисква от преводача много добро познаване на езика. Необходимо е да се направи една пълна научна публикация на ръкописното наследство на Пърличев — в оригинал или поне в качествен, верен превод.

география цитира подробно характерните черти на другите нации, а тия на гърците въобще не споменава; вижда се, че се плаши от противоречия. Що се отнася до това, можем да кажем, че са запазили абсурдния характер на древните елини, които гонят сляпо и неразумно своите съграждани и добротворци един с убийство, друг с остракизъм, а на чуждоплеменния владетел Марк Антоний се мазнат така низко, че когато той презимува в Атина, му доведоха за съпруга самата Атина; и Пизистрат, съвсем добър и честит владетел, го мразеха и наричаха тиранин, а Нерон — най-големия тиранин, най-кръвожадния, човекоподобното чудовище, почитаха като бог. От добродетелите на древните елини у днешните гърци не е останало нищо освен духовитостта, но и тя винаги е съчетана с педантизъм и схоластицистичност. Излишно е може би да отбелязваме, че изтъквайки отличителните черти на гърците, не желаем да твърдим, че всички са такива. Всяко правило има и изключение. Затова, когато днешните гърци се обявяват самохвално за потомци на древните елини, когато моралното и материалното им състояние се показва на дело съвсем противоположно на онова на древните (любовта към изкуството, с която привлякоха симпатията на Европа), сравнението на едните с другите не прави чест нито на потомците, нито на предците, защото човек е толкова повече достоен за презрение, ако е от способни родители, а самият той се е показал некадърен, и обратно“.

Оспорвайки на гърците правото да се наричат „знаменосци на освобождението на всички поробени народи в Отоманската империя“, Пърличев се впуска в доста субективни съпоставки на гръцкия и славянския характер. Опитва се да омаловажи дори и ония важни качества на гръцкия характер, които иначе не може да не признае — художествените способности и остроумието. На подчертано отрицателните качества на гръцкия характер той противопоставя хуманността, храбростта, трудолюбието, честността и скромността на българина, обвинявайки в същото време представителите на гръцката антропогеография в тенденциозност и пристрастност, които „никак не правят чест на науката“.

В полемичната си страст той достига дори до подхвърляне на съмнение на някои качества на своя някогашен кумир — Омир, както и въобще на цялата антична литература. „Но кои са тези славни предци, с които се хвалят гърците? — отново подхваща той новата си теза. — Ако Омир е славна личност и ако „Илиадата“ и „Одисеята“ са епоси от един и същи поет (което е много спорно), това показва съвсем ясно високата техника на Омир. . .³ Той смята, че поемите „имат много недовършени места, а особено „Одисеята“, която е безцелна сбирщина от разни митове“. Тя е „кажи го съвсем студена и нескладна, несвързана, разсейвайки на повечето места вниманието и самото това шаренило и множеството митове на „Одисеята“ дадох повод на дълбоките умове да я преценят като безцелна кърпеница от поетични парчета, които са се запазили от по-ранни поети, а Омир — като химерична личност“. За „Илиада“ Пърличев отбелязва, че „на много места. . . се срещат „дремки“, които разсейват вниманието, много хлабави места, много празни и неподходящи епитети, поради многото думи и тавтологии, на много места — невероятни измислици и неумерени хиперболи-преувеличения; и ако на много места поетът има удобна и съвсем подходяща възможност да предизвика съзри, все пак не може да го постигне“. Но все пак към „Илиада“ е по-снизходителен: „Но независимо от всичко това „Илиадата“ е чудесна поема за гърците.“

Не по-малко строг — и, разбира се, пристрастен — е той в оценката си (или по-точно в преоценката си) на значението на писатели като Есхил, Еврипид, Софокъл, Аристофан. „Есхил е скептик — пише той. — Есхил е поет, който знае как да бъде многозвучен, но за сметка на това е и неразбираем. Той няма мярка,

³ Преводът на целия пасаж е направен много неясно.

нескромнен е, страда от въртоглавие и самовлюбеност. . . Неясният стил показва най-добре, че писателят е писал, както му е дошло на ум. . . , без да натопа перо в сърцето си. С една дума, Есхил е Пития.“ „Мрачността“ на неговата поезия тогава се опитва да обясни както с обществени, така и с индивидуално-психически причини. Учудвайки се „как хората могат още да живеят в заблуда и да ценят Есхил като гениален писател“, той формулира и преценката си: „Есхил е шумен хвадбаджия, поет, който по много помпозен начин изрича шумни глупости и празни приказки — като надут мехове.“

Все така нападателен и непримирим е критикът и в становището си за Еврипид — за отношението му към хората, за философията му, за влиянието, което упражнява над своите читатели, за неговата нравственост и неговата личност, страдаща от „комплекс за собствено надценяване“, за нездравия пример, който дава на младото поколение със своя песимизъм. . . „Еврипид е съвсем не-леп и неприятен — обобщава забележките си той, — беден в речника си, дребнав и обширен до безкрайност, фриволен, лишен от възвишеност; най-често учейки на добродетел, поучава по докторски отегчително. . . ; докато в поезията поетът трябва да учи на добродетели най-вече със собствени примери, с дела и най-рядко с думи. . . Еврипид е подобен на „учените жени“ на Молиер.“

В преценката си за Софокъл Пърличев е по-умерен, поне в началото на забележките си. На античния драматург той признава качествата на трагик и поет, предпазва се от крайни квалификации, като тези, с които се служи при Есхил. Той обаче не само приписва редица недостатъци на почти всички негови трагедии, но и прави между него и по-младите писатели сравнение, което не е в негов полза: „За най-добър от старите гръцки поети се смята Софокъл, но и неговите трагедии имат извънредно много недостатъци и са несравнимо по-слаби от тях на по-младите. Те (по-младите — К. Т.) задминаха доста сериозно по-старите. Но някои може би ще кажат, че по-младите са следвали примера на по-старите и са били техни ученици. На такива отговаряме: усетът за прекрасното не е нещо, което се научава, защото ученик се нарича онзи, който учи и докато учи; но надмине ли своя учител, тогава вече той не се нарича ученик, а победител.“ И в подкрепа на становището си Пърличев привежда за пример Шекспир („Кой е учил безписмения Шекспир, дето надмина всички стари поети?“), за да подкрепи в извода отново своята позната теза, упреквайки изследователите в прекалена доверчивост, а оттам и в ненаучност: „Това важи за умерените. А на ония, които се задоволяват без проверка да обожават всичко, що е гръцко — не отговаряме нищо.“

И за Аристофан, за „майстора на гръцката класическа комедия“ Пърличев говори отначало с известна благоразположеност; по повод на творчеството му излага свои задълбочени литературно-теоретически възгледи за спецификата на комедийния жанр, един от задължителните белези на който е според него „вселостта и жизнерадостността“. Не можейки да не изтъкне положителните качества на Аристофановото комедийно творчество, неговото световно значение и влияние, той се спира и на редица от недостатъците му — „езика на първо място“, многословието и особено неговата фриволеност, която му дава повод за заключението: „езикът на Аристофан е порнографски“. „Нецензурността“ на езика на Аристофан се оказва за Пърличев твърде подходящо средство за дискредитиране пред една аудитория, отличаваща се с традиционна патриархалност и свенливост на морала. И критикът не пропуска удобния случай да издигне глас в защита на нравственото възпитание на подрастващите, изтъквайки вредата от наличието на Аристофановите творби в която и да е частна или обществена библиотека. „Комедиографът Аристофан — завършва той — е много приятен. . . но същевременно и много бърлив, безобразен и прост. Затова би било добре да

се забрани на младите да го четат. . . А по-младите писатели в много неща го задминаха.⁴

След критиката на античната гръцка литература иде ред в Пърличевите записки и на ораторското изкуство на древна Елада. Спирайки се по-конкретно на Демостен, Исократ и Есхин, той излага възгледите си за значението въобще на това изкуство, за ролята и мястото му в живота на една държава и по-специално на Атина; характерно е, че навсякъде търси връзката между развитието на духовната култура и на общественно-политическите условия.⁵ Признавайки съществуването на някои велики умове в Атина, той застъпва гледището, че с отмирането на атинската демокрация се прекъсва и културният процес и настъпва „дегенерация по всички закони на историята“. Ето защо, не забравя да припомни той, „миналото си е минало и би било погрешно да се хвалим с него, забравяйки състоянието на Елада след ликвидирането на демокрацията“. Това състояние е характерно за Гърция и сега — се опитва да внуши той, за да актуализира мисълта си, че в едно общество, лишено от демокрация, не могат да се родят велики личности. Но той не спира дотук. Изхождайки от убеждението си, че „народ, който не цени свободата на другите народи, не може да се нарече свободен и културен“, той припомня за „изгорените по църкви и манастири в Охрид и на други места пергаменти от нашата история. . . , за фалшифицирането на историята ни. . . , за тежката съдба на сънародниците под фанариотския ярем, за жертвите на гръцката Мегали идея“. Натрупал по този начин своите аргументи, той задава въпроса: „Каква култура може да се развива там, където владее олигархията и поповщината, там където няма свобода?“ (В един друг ръкопис намира израз диференцираното отношение на нашия възрожденец към управляващата гръцка буржоазия, от една страна, и към гръцкия народ, от друга. На управляващата класа, която издига реакционната „Мегали идея“, забравила приноса на останалите балкански народи в националноосвободителната борба на Гърция и провеждаща недемократична вътрешна политика, изоставила борците „да се скитат безработни и беззаконни по площадите и парковете на Атина, както и по другите градове на Гърция“, е противопоставен гръцкият народ, извоювал с цената на много жертви свободата си в революцията от 1821 г. Очевидно в тези и в подобни разсъждения, а не в крайните увлечения, обусловени от някои временни задачи на политическия момент, трябва да търсим истинското отношение на Пърличев-хуманиста към гърците.)

Започвайки критиката си на гръцкото ораторско изкуство, Пърличев се спира първо на Исократ, отказвайки каквито и да е качества на прозата му и обвинявайки го в търсене на формални ефекти: „Истина е, че демократичният режим естествено създава оратори, но що се касае до Исократ, непонятно ми е как и защо е спечелил такова име. Исократ не е нищо друго освен един повърхностен софист, който внимава много за фразата и думата, а малко за смисъла и който като всички схоластици си служи с антитези и само с антитези. Съвсем педантично настоява двата члена на антитезите му да бъдат равностойни; следователно той е низък, студен, лош подражател, който въобще не може да трогне читателя. . .“ Пърличев прави и някои, макар и косвени алюзии със съвременния политически

⁴ К. Ямилев тълкува последното изречение като критика към последователите на Аристотел в смисъл, че са го „задминали“ в недостатъците. (Вж. Г. С. Пърличев за културата на Елада. . . , с. 82.) Такова тълкуване е възможно, като се има пред вид тактиката на Пърличев да търси възможност за критика дори и в положителните си оценки. (Той казва няколко добри думи за по-младите писатели в предшествуващите бележки за Софокъл.) Не е изключено, разбира се, и противоположно тълкуване, потвърждаващо отново желанието на Пърличев да подцени старите гръцки писатели, противопоставяйки им по-новите. Точното разчитане ще бъде възможно при един по-цялостен и по-верен превод на архивните материали, намиращи се в Скопския университет.

⁵ Вж. там, с. 82.

момент: „Исократ е изгубил шестнадесет години за съставянето на Панегиричните гаранции (обещания) са извънредно големи, а резултатът смешен, според поговорката на римляните „Забременяла гората, та родила мишка“. С тази своя реч той се мъчи да увери лакедемонците, че трябвало да предадат на атинските водачеството на Гърция. Той написа и едно доста обширно писмо до Филип, в което му дава щедро съвети, които обаче онзи нито е приел, а може би въобще не е прочел. Смешно и наистина жалко е да си представи някой как Мозла Хасан дава съвети на султана.“

В същност Пърличев изгражда студията си за Исократ и Демостен паралелно,⁶ изтъквайки делото на втория за сметка на първия, трупайки в крайна сметка все нови и нови елементи в градежа на предпоставената си теза за омаловажаване на създаденото от древните гърци. Демостен обаче наред със Сократ е едно от изключенията, едно от онези имена, пред които някогашният вътържен почитател на елинизма продължава да се прекланя. Демостен е „прочутият“, „единственият“, най-славният“, „блестящият“, за него Филип Македонски казва историческите си слова: „Аз се боя повече от Демостен, отколкото от цялата военна мощ на атиняните.“ Той е хармонично съчетание на нравствени и творчески качества. Той притежава „надчовешко трудолюбие“ — едно качество, към което Пърличев се стреми особено настоятелно да обърне вниманието на съвременниците си гърци. След обстоятелствената и така блестяща характеристика, която прави на Демостен, идва ред и на обяснението на причините за неочакваното му отношение към един гръцки мислител. И това обяснение е в стремежа да се докаже. . . негръцкият произход на великия оратор. Подчертавайки, че този произход се потвърждава от „всички ония нравствени особености на характера на Демостен“, той пише: „Прослави се прочутият Демостен, който блясна като най-голям и недостижим оратор. . . , докато другите оставаха негови пред него. За него Филип казваше, че му се плаши много повече, отколкото на цялата атинска мощ! Чрез силата на неуморимото трудолюбие победи многобройните недостатъци, неприятели на ораторството. Според свидетелството на неговия съвременник Есхин Демостен бил по баща грък, а по майка скит, варварин-скит, който говори гръцки, от което се вижда. . .⁷, че не е тукашен. И наистина по своя характер Демостен ни най-малко не прилича на сънародниците си и това се доказва не само от Есхин, но и от всичките отличителни черти на Демостен и най-вече от нечутото му трудолюбие. Никога грък не се е отличавал с такова трудолюбие.“

Високите нравствени качества на своя любимец Пърличев доказва и с припомнянето на известния случай — двубой между Есхин и Демостен: „Подкупен с парите на Филип (Есхин), се противопоставяше на политиката на Демостен, докато, победен от него на едно от най-големите ораторски състезания, не бе прогонен от Атина. А когато той трябваше вече да се качи на кораба, Демостен притича и го накара да приеме кесия злато. Тогава Есхин извика: „О, как да не ми е жал, дете напускам града, в който имам неприятел, по-великодушен от приятелите, които мога да се надявам да намеря другаде. . .“ И наистина — прибавя своя коментар Пърличев — никога грък не се е отнасял толкова великодушно към своя заклет враг. Демостен беше сериозен и следователно много умен, великодушен, докато гърците са дребнави и следователно софисти и използвачи.“ По-нататък чрез анализа, който прави на характера на Демостен, Пърличев отново поставя въпроса за „противоположността“ между славяните и гърците, обяснявайки я с. . . разликата в техните характери и темперамент. Тук отново се натъкваме на противоречие в позицията на Пърличев, който на друго място де-

⁶ Вж. там, с. 85—87.

⁷ Текстът неясен — бел. на К. Кямилев.

монстрира искрено симпатиие си към гръцкия народ. Действително и в този случай обяснението ще трябва да търсим в причини, обусловени от конкретния политически момент.

Обръщайки се към историята, Пърличев отново насочва стрелите си най-високо и най-далече — в самата древност, към първосъздателите на гръцката история Тукидид, Плутарх, Ксенофонт и особено към Херодот, „узурпирал“ според него името „баща на гръцката история“. Обвинява го, че е писал своята история, воден единствено от желание за самоизтъкване, а не заради историческата правда. „Херодот — твърди той — пише прекрасни приказки, оставяйки на заден план и забравяйки най-важното — истината.“ И славата му според нашия критик се дължи на нескромността му и на умението му сам да организира шум около себе си, включително и чрез излизане с рецитация на собствените си произведения по време на олимпийските игри. „Така — обобщава той още в самото начало на филипиките си срещу древния историк — Херодот задоволява действително гръцката грандомания и получава похвали, които са били и единствената му цел.“ На места Пърличев е и по-конкретен в критиката си, особено в случаите, когато е сигурен, че е открил неточности и логически неясноти в съчиненията на Херодот. Цитира: „... Конниците тръгнаха след тях, за да ги убият. Пред опасността да бъдат хванати тримата братя пресичат някаква река, която веднага след тяхното преминаване станала поради силния дъжд толкова силна, щото пресичайки я, конниците се удавят. Така бегълците отиват в друга земя, Македония (въпреки че и дотам достигаше властта на царя) и действайки оттам, покориха цяла Македония...“ И коментира: „Изглежда, всеки един от тях ще да е подчинил по няколко стотици от намиращите се в тази земя девойки, та така са се родили много бързо няколко хиляди храбри херкулесовци, които веднага научавали военната техника и още от деца се показвали като добри войници (като Хирон и Ахил) и с които са покорили Македония. А може би са го сторили това още когато са били само трима братя? Та значи така — царуваше в Македония по-младият брат, определен от самовилите, а след него неговите наследници, които имаха наследствено право. Следователно царете на Македония са гърци! Такава мисъл е изказана от Херодот, а след това тя се повтори от мнозина, както в театъра, когато, ако само един от публиката извика „бис“, след него викват „бис“ всички заедно като наелектризирани!“

Във връзка с критиката си на Херодот Пърличев привлича под своя прицел и съчиненията на английския изследовател на гръцката история и литература О. Голдсмит. Обвинявайки него и останалия научен свят в прекалено лекомислено доверяване на гръцките исторически извори, той подчертава, че науката не може да изпълни своите задачи, ако не е обективна и честна, подчинена на стремежа да се открие истината. Пърличев се опитва да докаже това с доста подробни бележки, чиято задача е да докажат пристрастността и необективността както на английския историк, така и на самия Херодот: „Сред другите последователи на Херодот и Голдсмит, много учен човек, стори същото — или защото искаше да бъде много голям почитател на критиките, или пък защото изпитва уважение към разумните хора и към общественото мнение, или пък понеже съществуват някои документи, и то на гръцки. Разправяйки гръцките работи, Голдсмит каза просто всичко онова, което казваха и гръцките историци. Той ги имитираше във всичко и приемаше думите им като евангелски, въпреки че можеше към всичко да се отнася критически, да съгласува гръцкото бърборене с уважаваната истина и да напише една много добра, почита, поучителна история. Но Голдсмит не искаше да направи това, той избра проститутските трохи пред естествената ху-

бавица, приближи се повече към ония, които много се хвалеха и говореха, отколкото към истината. Когато правеше тая важна стъпка, Голдсмит трябваше да помисли:

Първо. Че съвременникът на Филип, Демостен, приема винаги Филип като варварин: дали „не е неприятел“? Дали не е варварин? Щом казва това — значи са се унищожавали гръцки градове. И на друго място градовете се заселват от варвари (Филип) вместо от гърци. . .⁸ А да стои начело на хегемонията несънародник човек (Филип) — това е голяма загуба и не отговаря на славата на гърците и на добродетелите на нашите прадеди. Дори и това само е достатъчно, за да обори мисълта на Голдсмит.

Второ. Че ако Филип беше грък, вместо да завърти оръжието срещу родната си, би предпочел да се обедини с цяла Гърция и заедно с нея да насочи оръжието срещу Персия, подчинявайки се на дълбоката политическа съвест и на съветите на Исократ.

Трето. Че заради битката в Херония създаде толкова голяма радост на един политик, а това не е естествено за човек, който унищожава свои сънародници.⁹

Четвърто. Че съдиите на олимпийските игри изключиха Александър като варварин. Честолюбив по природа и искайки да се състезава, Александър каза, че е грък (според Херодот) и така взе участие в игрите. Но все пак съдиите на олимпийските игри не биха сглупили да нарекат Александър варварин, ако не го познаваха като негрък по неговото потекло и облекло, по чертите на неговото лице, а може би и по неправилия изговор на гръцкия език като варварин. Ако Александър е казал, че е грък, това не може да служи като мерило, а няма да е чудно и ако го е направил поради желанието си да вземе участие в игрите. . . , а може би и се е срамувал да се смята и нарича българин подобно на мнозина, които и сега се провъзгласяват за гърци, понеже се срамуват да се наричат българи. . . Не пропускайки по този начин да актуализира (в своя стил!) един исторически факт, приет от него за действителен, Пърличев продължава своите заключения: „Каква полза са имали съдиите от това — да му повярват на Александър, че е грък, както и сега гърците вярват, че много българи са гърци? Това е в тяхна полза. Може би съдиите отхвърлиха Александър от олимпийските игри нарочно, за да го принудят да каже, че е грък, така както става и днес. . .

Седмо. Че Александър говореше винаги македонски, а за намиращите се във войската му гърци бе принуден да повтаря наредбите си и на гръцки.

Осмо. Че Александър знаеше гръцки, така както и днес всички царе знаят много езици. . .

Девето. Че не можеше да бъде грък човек, чийто майчин език не беше гръцки и чийто баща беше варварин.

Десето. Голямо е заблудението по отношение на имената и следователно не е трябвало да се гласува доверие на гръцките имена: Филип, Александър, Олимпиада, тъй като винаги по-изостаналите имитират по-културните, както и днес в цялата си беда гърците се правят на европейци, а повечето собствени имена във всички християнски народи в света са гръцки. . . Специално може да се каже, че повечето от сънародниците на самия Голдсмит имат гръцки имена, но какво от това? . . .

Дванадесето. Че не трябва да се гласува никакво доверие на гърците, които наричат Александър грък поради своя егонизъм, така както наричат гърци и Наполеон, и Марко Бочар, и Хаджи Първан.

Тринадесето. Че щом и най-безобразният от хората има известна доза патриотизъм, то историкът непременно има повече и следователно е приятел на исти-

⁸ Неясен текст — бел. на преводача.

⁹ В превода има неяснота.

ната; а няма нищо чудно в това, ако се каже, че той въздига своята нация своеобразно и като добър писател дори и обществените недостатъци на синовете си показва като положителни добродетели. Който и да бъде писателят, винаги когато самият той говори за своята нация и против другите нации, е в на-добрия случай съмнителен; а искрен може да бъде само онзи, който сравнява положителните данни с отрицателните — и това е справедливо извеждане на самата истина.¹⁰

Четиринадесето. Че ако случайно историкът е много искрен и не иска или направо не може да издигне своята нация с красиви, примерни дела, не би трябвало да прави това с красиви думи.

Шестнадесето. Когато някой историк разказва на друг историята, която срами неговата нация, тогава даже и да е неистинска, даже и да твърди, че е лъжа, ние трябва да прибегнем към здравия разум, съпоставяйки разказвача с този, на когото се разказва, търсейки във вярното познание някой изход, въобще изтръгвайки истината с ченгел, но никога базирайки се сяло. . . Тези са най-важните и лишени от грешки принципи, които писателят трябва да следва. . . Всичко това Голдсмит бе длъжен да вземе под внимание, а не да повтаря рабски гръцките писатели. . ., предпочитайки повече временната вместо вечната си слава. . .

. . . Македония и Тракия никога не са били населени с гърци, нито по времето на Александър, нито по времето на римляните. Няма авторитетна история, която да не потвърди това. От поражението на Херония до покоряването на Гърция от римляните 140 години преди Христа името грък няма политическо значение. От покоряването на Гърция от римляните до Константин Велики, 300 години преди нашата ера, името грък няма политическо значение. И тоя византийски престол — обект на заграбване от случайния славянин, арменец, исавриец, пафлагонец, кападокиец и безброй пъти унижаван от българите на Хемус и т. н. . . . Казвам, византийският престол до Х в. никога не е използвал като официален гръцкия език, използвал е латинския. От падането на византийския престол под властта на отоманците — от 1453 до 1821 г. — името грък няма политическо значение. Кога гърците станаха образовани? Когато се оправиха от страданията и се осмелиха да създадат гръцки колонии по тия места. Как тия земи ще са били гръцки, щом Демонстен наричаше всички илирийски народности варвари? . . .“

Обръщайки внимание, че „Travaillons donc à bien penser. Voila le principe de la morale“, Пърличев завършва критиката си на Голдсмит: „Това зашто? Може би зашто не е бил достатъчно смел да се бори със стари схващания, стари митове, които времето е наложило някога като историческа нужда? А може би зашто повярва на намерените гръцки исторически дела безрезервно, така както онзи ентузиазирани англичанин се влюби в простата лула на Канарис и я плати с много злато. . .; зашто мнозина, които се занимават специално с някой занаят или наука, стават фанатици и подценяват всяко друго занимание — нещо, което е и обикновено. От учените например философите презират асклепиадовците, тези пък мразят специалистите-филолози, юристите имитират теолозите, а тия пък се оплакват от всичко, що е човешко, а, от друга страна, вярват прекалено безрезервно във всяко теологическо дело, дори и ако то е отвратително, изопачено и изгризано от мишки. Може и да е поради това, а може да е и поради друга причина, непозната на нас. Но едно е истина — че Голдсмит можеше да създаде много по-ценна (по-научна) история.“

На същата страница, на полето отдясно, Пърличев е добавил: „Това важи за историята на античните гърци. А за техния природен и морален характер, който възприеха техните наследници, и за тяхното изкуство да казват на чер-

¹⁰ Неясен текст — бел. на преводача.

ното бяло, за тяхното шарлатанство. . . и самият Голдсмит признава: „за тяхната склонност и да ласкаят. . . За всичко това изпращам старателния читател към третата статия на Ювенал.“

Неприязненото си отношение към Херодот Пърличев показва много често, когато по един или друг повод навлиза в областта на историята. Такъв е и случаят например с бележките му за Плутарх, написани иначе обективно и със симпатия към делото на античния писател. След като излага накратко мъченическия живот на Плутарх в условията на Нероновата епоха, подчертавайки високата му етика, която не му е позволявала да прави компромиси със съвестта си, той се спира главно на неговия „многооценен труд, в който дава биографиите на някои славни гръцки и римски държавници“. И тук, отбелязвайки, че „Плутарх от времето на Нерон, макар и на много места мрачен и неясен, е все пак най-полезен, понеже е написал паралелните биографии на най-славните гръци и римляни, както и други етични съчинения“, намира отново удобен случай да уязви своя главен „оponent“: „Плутарх е писал и за неморалността на Херодот“. В минус на Херодот е съпоставката му и с Тукидид — „праведен“, „учен“, „човек, който търси истината“. Но и към него критикът има резерви: „Тукидид е много дълбок и истиннолюбив, но неприятен и неясен.“

На по-обстойна критика Пърличев подлага Ксенофонт, когото нарича отначало човек, „който е умеел правилно да прецени много неща от историята на стара Гърция“, човек, чиито дела „са дълбоки и психологически издържани, ясни, даже и прелестни“. Положителната оценка, която дава на „Спомените за Сократ“ („Той я е усетил и е оценил простотата повече от всички останали гръци и неговите съмнения са пълни с прелест. Най-полезното му съчинение е „Спомените за Сократ“), се сменя с рязко отрицателна, когато става дума за описанието на похода на Кир. („Но походът на Кир е пълен с гръцко прехвалване.“) Пърличев обвинява Ксенофонт в наивност, нелогичност, увлечение по разкриване на събитията и дори в неистинност на предаването на фактите във връзка с похода на Кир: „Артакеркс Мнемон, много честитият крал на Персия, за когото се казва, че не забравял нищо освен псувните срещу самия себе си, имал брат Кир. И въпреки че Кир е действувал против него, той не само му простил, но и го провъзгласил за сатрап. Щом обаче получил от брат си такава сила, неблагодарният Кир я употребил срещу самия него. Обявил с манифест, че има по-голямо право от брат си да бъде крал, като по-достоеен и по-способен винопиец. Освен многобройната варварска войска, която бил събрал, за да низвергне брат си от престола и да стане крал на неговото място, наел и 13 000 гръци. Когато започнал боят, Кир загинал; неговият лагер бил разбит, а на гръците било заповядано да предадат оръжието си. Поради големия глад, нямайки, нито пък очаквайки отнякъде храна, те отговорили, че не се предават, а желаят да бъдат верни на краля, както били верни и на Кир, срещу заплащане“. . . „Кралят не ги приел като наемници, но им позволил да се разотидат свободно, обещавайки да им даде и всичко, от което имат нужда, при това с договор. (Защо кралят предлага договор, когато като победител би могъл да унищожи гръците, държейки ги в своя власт между непроходими реки, където им е било невъзможно да си намерят дори храна?).“ Той погазил договора и на шестима от най-главните гръцки военачалници отсякъл главите. (Да беше оставил гладът да ги унищожи всичките), на останалите дал кораби да минат през Тигър (Защо им е дал кораби? Като на приятели или неприатели? Значи тая постъпка е резултат на страха или пък на милостта на краля, който се е задоволил с наказанието на военачалниците и се е съжалил над войските?).“ Убеден, че успешно е разклатил доверието в истинността и логичността на описанието на Ксенофонт, критикът заключава: „Всичко това е празно прехвалване и толкова повече неприемливо, колкото повече е далеч от истината. Десет хиляди се връщат в родината си, пле-

нят земята на приятели и неприятели, а Ксенофонт е началник на 1400. Вместо да помогне на родината си, притискана тогава от лакедемонците, той става наемник при краля на Тракия. . .“

Отличен познавач и възторжен почитател в миналото и на гръцката философия, Пърличев предприема кръстоносен поход и срещу нейните главни представители: Питагор, Талес, Зенон, Антистен, Епикур, Сократ, Платон, Аристотел и др. Отново крайната цел е отричане на всичко ценно, създадено от големите древни мислители на Елада. Ако се съгласи с някои тяхна теза, то ще е само в случаите, когато тя подкрепя с нещо неговите собствени възгледи. А когато е нужно, освен собствените доводи на помощ идват и тези на енциклопедистите — Волтер, Русо, Монтескьо, Ларошфуко.¹¹

Започвайки с Питагор, първия обект на неговата критика, Пърличев излиза от становището, че философията му не е оригинална гръцка, а „взета някъде от Изток“, че се намира под влиянието на някои източни философи и че не е нищо друго освен един конгломерат от заети чужди мисли. „Нещо — обобщава Пърличев, — което са умеели да правят и други познати гръцки философи.“ Питагоровите схващания се оспорват и във връзка с изразеното в тях отношение към външния свят и бога. Но макар и доста увлечен в критиката си, Пърличев не си позволява да отрече изцяло великия мислител. И при Питагор, и при останалите философи целта е не пълно отричане, а известно дискредитиране, хвърляне на сянка върху непоклатимия им авторитет. „Той — заключава Пърличев бележките си за Питагор, — макар и да е вярвал в метапсихозата, е учел правилно за бога. . . Но философията е изучил, когато отишъл в Египет, че и в Индия. . .“

По същия начин построява той и критиката си на възгледите на Талес: „Талесовата философска школа не е без значение в историята на философията. Но не е и толкова голяма, колкото се представя от някои истории на философията. . .“ Воден от желание за по-сигурна обосновка, той прави сравнение с някои мнения на Сократ: „Талес учеше, че бог е създал света от водата, а Сократ не е писал нищо за това. . . Не е написал нищо, а запитан за причината, рекъл: „Защото гледам, че хартията е много по-скъпа от онова, което ще се напише на нея. . .“ Подчертавайки по този начин ироничното отношение на Сократ към написаното от философията преди него — факт, който се оказва удобен за собствената му тема, припомняйки обичая на философа да обикаля с учениците си по улиците и пазарите и да доказва на смятащите се за много умни, че се лъжат в самомнението си, Пърличев припомня и за неговия край, като не пропуска случая и да упрекне великия философ: „И по този начин огорчаваше и дразнеше най-знаменитите атиняни. И как не! Такава ревност към добродетелта е фанатизъм и съвсем точно е казаното от Соломон: „Не бъди премного праведен, за са не станеш безбожен; не се прави на много подъл, нито пък на много честит! Най-доброто нещо във всичко е мярката. . . Той бе изкаран пред съда и осъден да изпие отрова в 409 г. пр. Христа. . .; неговият гений трябваше да го предупреди, че не е разумно да съдим в съда вечните съдии. . . и че онзи, който иска да постигне нещо, трябва да си служи с благостта, защото една добра дума постига неща, които не се постигат с оръжие.“

Значително по-строго е отношението му към Платон, когото нарича „любим ученик на философа Сократ“: „В прозата Платон е онова, което е Есхил в поезията, т. е. неясен, мрачен и говори за бога така многословно, абстрактно и неясно, че някои лекомислени, при които мрачното е на почит, вземайки неговите дела като основа за християнството, твърдят, че са открили в тях Светата

¹¹ Там, с. 89.

троица, и разпалиха много жалки спорове и кървави войни. У Платон няма нищо положително, нищо осезаемо. Всичко е гола фантазия, всичко е поезия и химера. . . Защото поетът има качеството да следва своята фантазия, а философът — истинския разум. Сред по-младите Платон е изгубил толкова много от старото си уважение, че е излишно да се изнасят примери за болната му фантазия.“

Критиката срещу платонизма се пренася и върху неговите последователи, като особено остра е срещу Аристотел: „Аристотел бе ученик на Платон и е основоположник на философската школа на перипатиците. Аристотел приема сега света за бог, а веднага след това приема бога за нещо, което е над света. Неговите съчинения са многобройни, но неясни и загубиха подобно на Платоновите много от старата си слава. . . Ако веднъж той замисля света като бог, а веднага след това признава първенството на бога над света, на кое трябва да се вярва?“ Школата на киниците е омаловажена също така чрез подценяване делото на двама нейни важни представители — Диоген и собено Антистен, за когото Пърличев казва: „Антистен е основател на философската школа на киниците, която проповядваше дисциплина и смелост, произлизащи от суета, както точно забелязва Сократ.“ Сравнявайки школата на киниците с тази на стоиците, той отбелязва за последната и за нейния представител Зенон: „Зенон е основател на философската школа на стоиците, която е еднаква с киническата, само че очистена от абсурдностите. Стоиците учеха, че бог е душа на света, и вярваха в съдбата.“

В същия лаконичен стил са бележките му и за Епикур и Пирон: „Епикур е основател на философската школа на епикурейците, според които бог не се грижи за света, светът е произлязъл от само себе си (механически, душата умира заедно с тялото, а най-висшето благо е удоволствието“; „Пирон е основател на философската школа на пирониците, според които всички истини са несигурни, правдата и неправдата се намират в зависимост от законите и от навика.“ Все така кратки са бележките му и за Полибий, Диодор и Хипократ: „Полибий е добър историк, макар и доста неприятен“; „Диодор е във всичко повърхностен и лъжлив“; „От лекарите е прочут Хипократ, роден в 460 г. пр. Хр. в Кос.“ Малко поразширена е характеристиката, която прави на Дионисий от Халикарнас: „Той е повърхностен софист, който обича думите, но не и делата, и себично настоява на всичко, което е славно, да се припише гръцки произход; както смешно твърдят и днешните — че и самият Наполеон I бил грък и че цяла Турция била гръцка, а за доказателство преиначиха на чисто гръцки имената на много места и градове, наричайки ги: Средец — Триадина, Косово — Косифопедион (съвсем скромно!), Силистра — Доростолон и т. н.“

Убеден, че е открил редица несъвършенства и в правната система на древна Гърция, Пърличев се спира на законодателството и законодателите на Атина и Спарта и по-специално на Ликург и Солон. Отричайки с няколко думи законодателството на Ликург (което „не прави голяма чест нито на законодателя, нито на неговите наследници“), давайки и категоричната си оценка „Ликург е славолюбец“, той преминава към законодателната дейност на Солон, дискредитирайки я главно чрез отношението ѝ към извратеността. „Законодателството на Солон — пише той, — макар и въобще да не бе приложено, освещаваше изрично срамната педерастия („не е позволено само на благородните и свободните. . . Узаконяването на педерастията влиза в противоречие с най-основните природни закони. . .“ По този начин още в самото начало Пърличев отправя своето обвинение в две главни насоки — по отношение на недемократичността и по отношение на неморалността на това законодателство, като по този начин подкрепя

тезата си, че то е в услуга единствено на робовладелското съсловие и че е необходима преоценка и демитологизиране на античната правна система. Пърличев неслучайно отделя толкова голямо място на критиката си на благосклонното отношение на Солоновото законодателство към въпроса за извратеността. Той много добре знае, че по този начин ще засегне една болна струна в душата на читателите от своя край, където насилията над деца от страна на турците са били извънредно чести.¹² И неговото заключение е не само категорично, но и точно прицелено: „Ако някой може да се гордее с едно такова законодателство, такъв човек не е нужен на нашата нация.“ Той не скрива и своето тържествуване: „Законодателството на Солон така и въобще не беше приложено в живота.“

От по-частния въпрос за отношението на Солоновото законодателство към извратеността Пърличав минава към по-широки обобщения, изтъквайки отново недемократичността на една държавна организация, която както в робовладелската Спарта, така и в демократичната Атина обрича широките народни слоеве на политическо безправие, лишава ги от възможност за образование и правилно възпитание. Особено остро е обвинението му към лишаването чрез това законодателство на жената от полагащите ѝ се равни права с мъжа. „Не може да се говори за славно законодателство — заключава безапелационно той — в една държава, в която няма равенство на двата пола и в която въобще са потъпкани правата на по-голямата част от народа.“

Няма съмнение, че откриването на статиите и бележките на Пърличев по въпросите на древната гръцка култура едновременно с потвърждаването на извънредно голямата му ерудиция внасят и известен смут у изследователя. Възникват въпроси за научната му добросъвестност, за обективността на преценките му и т. н. Не трябва да се забравя обаче, че към тези трудове не трябва да подхождаме като към научни изследвания, а като към публицистика, предназначена да изиграе точно определена роля в един твърде важен за България (и особено за Македония) момент — извънредно голямото изостряне на черковната борба и въобще на борбата за отхвърляне на стремежите за денационализиране на българския народ. На твърде драстичния характер на тази борба трябва да отдадем и крайностите, до които доскорошният страстен и искрен елинофил достига в стремежа си да служи на своята апостолска идея. Субективността, непримиримостта и пристрастността са качества, които най-лесно се проявяват в подобна ситуация, още повече, че на Пърличевата нервна и реактивна натура те и не са неприисъщи. За щастие и в тези свои ръкописи, а и неведнъж при други случаи Пърличев е дал израз и на истинското си, хуманистично отношение към гръцката култура и гръцкия народ.

¹² Вж. там, с. 77.